

Negacija

Na terenu kapitala

Režimi rada i roda u Jugoslaviji

Na terenu kapitala
Režimi rada i roda u Jugoslaviji

Tekst je objavljen u drugom broju Antipolitike antipolitika.noblogs.org

negacija.anarhija.net

1. Natuknica o jugoslavenskom rodnom režimu

Godine 1947. slikar Stjepan Lahovski naslikao je autoportret u gvašu pod nazivom *Demonstracija - Autoportret kao drugarica u povorci* (slika 1). O slici je sam rekao: "To sam ja, baba u šinjelu i rupcu i vojničkim čizmama." Autor koji je kroz cijeli svoj opus bio zaokupljen autoportretima slikanim u različitim stilovima i tehnikama, preuzimajući "ruho određenog povijesnog stila", bliskim je osobama priznavao da nije bio hrabar te da nije imao smisla za borbu i ratove. Tako je u raznim svojim autoportretima nastojao nadoknaditi neke kvalitete koje nije posjedovao, poput mladosti i hrabrosti. Zašto se onda u ovom autoportretu prikazuje kao "baba"? Iako se slika popraćena njegovom izjavom može shvatiti donekle kao ismijavanje "baba" sudionica demonstracija, ona ipak mnogo govori o modelima prikaza hrabrosti u tom razdoblju. Osim poznatih herojskih prikaza partizanki kao svojevrstnih amazonki s puškama u rukama, u prikazima žena u periodu Narodno oslobodilačke borbe kao i u poslijeratnom periodu javljaju se prikazi starih žena s maramama oko glave kako uče pisati, sudjeluju u izborima te obavljaju teške fizičke poslove, kao što možemo vidjeti na brojnim ilustracijama iz časopisa *Žena u borbi*¹. U tom je časopisu eksplicitno izražen cilj sukreiranja i širenja novih modela ženstvenosti, što je u skladu sa samim razlogom nastanka tog „borbenog glasila“.

Nakon rata položaj žene drastičnije je promijenjen nego onaj muškarca, što je stvorilo potrebu za preciznijim kreiranjem lika/likova „nove“ žene kako bi se one fiksirale na pravo mjesto u novonastajućem društvu. Partizanka ovdje nije samo amazonka i spartanka, već pognuta i zgrčena, ali ipak ustrajna, radišna i hrabra. Figura heroja i heroína nastoji se povezati s radnom etikom, pa postepeno heroizam rada postaje najistaknutija društvena vrijednost koja zamjenjuje heroizam borbe. Javljaju se slike žena kao heroja socijalističkog rada, žena u seljačkim zadrugama, žena koje sijeku šumu i koje pošumljavaju. Iako su organizatorice Antifašističkog fronta žena uglavnom bile visokoobrazovane urbane žene, a i među „običnim“ borkinjama je bilo žena iz gradova, predstavljene junakinje su gotovo uvijek seljanke, često pastirice. Osim što je pomoću tog kontrasta jasnije naglašen transformativni efekt sudjelovanja u Narodno-oslobodilačkoj borbi, lik nepismene pastirice ili starice čini od žene svoje-

¹ Glasilo Antifašističkog fronta žena koje izlazi od 1943. do 1974. s tim da 1957. mijenja ime u *Žena*.

vrstu *tabulu rasu* u koju je moguće lakše upisati bilo koje poželjno značenje, dok s druge strane, urbana intelektualka, osim što snažnije odudara od tradicionalnog poimanja žene, može nositi i asocijacije buržujskih navika, vrijednosti i stila života karakterističnih za urbanu građansku klasu iz koje ona vjerojatno potječe. Posezanjem za likom drugarice u šinjelu i rupcu za autoportret, Lahovski radi dvije stvari: 1) čisti sebe od svojih “negativnih” atributa – Buržoaskog stila života, kukavičluka, neadekvatne maskulnosti, “homoseksualnosti” i s njom asocirane dekadencije i lijenosti²; i 2) pokazuje kako su već tada ‘određeni likovi nove žene – partizanke, udarnice itd, postali na neki način ikonografski - simboli određenih vrijednosti za čiji se prikaz uvijek koriste određeni prepoznatljivi modeli. Činjenica da Lahovski donekle ironično aproprira takav prikaz žene u funkciji propitivanja vlastitog identiteta, već 1947. nagovještava da će ti prikazi heroína i udarnica ubrzo postati ispražnjeni od svojeg sadržaja.

Naime, nakon završetka rata i poslijeratne obnove, veliki broj žena biva ponovno vraćen u svoje tradicionalne rodne uloge – zastupljenost žena na političkim funkcijama i radnim mjestima radikalno se smanjuje nakon 1950. godine, a reprezentacije žena, napose u ženskom časopisu *Svijet*, ali i *Žena u borbi*, postaju vrlo slične onima iz zapadne popularne kulture. Ta sličnost proizlazi iz želje društva za projekcijom slike blagostanja, a moderno obučena domaćica u udobnom interijeru koja nije prisiljena raditi za novac, svakako je dio te slike blagostanja.

Neupitno je da je određeni broj žena u Jugoslaviji dobio mogućnost “izlaska” iz tradicionalnih rodnih uloga kroz rad i sudjelovanje u političkim

² Tijekom rata, nenormativno seksualno ponašanje držano je pod strogom kontrolom i kažnjavano. Godine 1951. muška “homoseksualnost” je kriminalizirana, a službena retorika oko toga bila je da je ona povezana s ostacima svrgnutog buržoaskog društva te da su gej muškarci prijetnja gradnji novog socijalističkog društva zbog svoje dekadencije, kvarenja mladeži i dokoličarenja (vidi sliku 5). Dakle, određena nenormativna seksualnost je povezivana s određenom radnom etikom. Osim ovog službenog mišljenja, postojala su i stajališta da je upravo osuđivanje drugačijeg spolnog ponašanja ostatak buržoaskog morala, ali su se progoni gej muškaraca ipak nastavili sve do 1977. kada su konsenzualni odnosi dekriminalizirani u Crnoj Gori, Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji. I nakon toga, gej osobe su nastavljane biti patologizirane u službenom medicinskom diskursu. Od kraja 1970-ih i tijekom 1980-ih, javljaju se pozitivno intonirani članci o LG tematici u pop-kulturnim časopisima, a prvi pozitivni pomak na polju znanosti predstavlja knjiga Marijana Košičeka, *U okviru vlastitoga spola*, objavljena 1986. u kojoj autor kombinira liberalne ideje o toleranciji sa socijalističkim idejama egalitarnosti te poziva druge liječnike i znanstvenike na depatologizaciju i normalizaciju “homoseksualnosti”. O iskustvima osoba drugih seksualnih i rodnih identiteta u Jugoslaviji nemamo saznanja.

tijelima. Također je neupitno da je generalni položaj radništva u Jugoslaviji bio povoljniji nego što je on danas u jugoslavenskim zemljama. Zbog tih se razloga među današnjim feministkinjama u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji i drugdje Jugoslavija slavi kao period emancipacije žena kroz rad. Grafike inspirirane jugoslavenskim prikazima partizanki i udarnica koriste se kao vizuali za feminističke grupe i prosvjede, koriste se jugoslavenski slogani, rade se umjetnička djela (vidi sliku 6), pišu fanzini i znanstveni radovi (indikativan je primjerice nostalgичni naslov intervjua s istraživačicom ženskog rada u jugoslavenskom socijalizmu, Chiarom Bonfiglioli, *Sjećamo se rada*) nadahnuti ženskim radom i udarništvom u Jugoslaviji, na maršu za 8. mart nose se transparenti na kojima piše “Vratite nam tvornice”, a pojedinke s ponosom ističu to da su radnice kao svoj primarni identitet.

Naravno da zbog današnjih okolnosti velike nezaposlenosti i marginalizacije žena koja iz nje proizlazi, sustav koji je slavio žene kao radnice djeluje izrazito romantično. Međutim, iz naše je perspektive glorificiranje ženskog rintangja u poljima i šumama, pa na radnim akcijama, pa u tvornicama na idiotskim repetitivnim poslovima ne samo upitno nego i nakaradno ako želimo govoriti o oslobođenju. Cilj ovog teksta nije dokazati putem statistika i drugih pokazatelja da veći dio žena u Jugoslaviji nije doživio nekakvu emancipaciju kroz rad, već pokušati pokazati da rad kakav je postojao u Jugoslaviji i društveni odnosi koji su iz njega proizlazili nisu oslobađajući ni za koga pa ni za žene. Cilj nije samo kritizirati patrijarhalnosti jugoslavenskog društva i konstatirati kako se unatoč “dobrim namjerama” i naporima političkog sustava žene ipak nisu emancipirale zbog preživljavanja patrijarhalnih obrazaca iz prošlih vremena, već je cilj raspraviti ideju kako je upravo perzistiranje kapitalističkih oblika proizvodnje zaslužno za fiksiranje žena i rodno nenormativnih osoba u podređeni položaj.

Perspektiva iz koje prilazimo problematici rada i roda je sljedeća: svie smo posvuda prisiljene živjeti bijedu orođenog života, a rad je jedan od mehanizama koji pokreće i održava tu bijedu jer potrebuje rod za svoje funkcioniranje. Društveni karakter robne proizvodnje zahtijeva i reproducira određene tipove vlasništva, zahtijeva postojanje obitelji s tradicionalnim rodnim ulogama, nasilje prema ženama i svima koji odstupaju od rodnih i seksualnih normi itd. Naime, jedan od centralnih elemenata

Perlman, Fredi, *Radanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji* (originalno objavljeno u SAD 1969 - Red&Black, Detroit, prevod objavljen u ovom broju Antipolitike)

Postone, Moishe 2006. *Time, labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, libcom.org

Semprun, Jaime, *Notes on the manifesto against labor*, libcom.org

Scholz, Roswitha 2009 Patriarchy and Commodity Society: Gender without the Body, *mediationsjournal.org*

Tadić, Ljubomir 1962. "Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase", u: *Pregled* 11-12, Sarajevo

The Situationist Manifesto, www.cddc.vt.edu/sionline/si/manifesto.html

Todorović, Mijalko 1965. *Oslobođenje rada*, Kultura, Beograd

Vaneigem, Raoul, The Subsistence Society, u: *From Wildcat Strike to Total Self Management*, www.cddc.vt.edu/sionline/postsi/ratgeb.html

Vidaković, Zoran 1968. "Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)", u: *Gledišta* 1, Beograd

Riječima Fredija Perlmana iz teksta *Radanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji* iz 1969. godine, društveno uređenje za kakvo se zalažu Karelj, Todorović i drugi jest "...sistem raspodele koji se može sumirati sloganom 'od svakoga prema mogućnostima, svakom prema tržišnom uspehu', slogan koji opisuje sistem društvenih odnosa široko poznat kao kapitalistička proizvodnja dobara, a ne kao socijalizam.

kapitalizma je proces strogog razdvajanja rada³ koji stvara vrijednost i koji je novčano valoriziran od onoga koji ga ne stvara i koji uglavnom nije novčano valoriziran⁴. Drugi tip rada jest takozvani reproduktivni rad, odnosno sav rad koji služi održavanju života produktivnog radništva: kućanski rad, emocionalni, seksualni rad itd. Ta dva tipa rada su međusobno ovisni, a rod odnosno rodne uloge, rodni pojmovi, rodno uvjetovano nasilje protiv žena i queer osoba imaju konstitutivnu funkciju za kapitalizam u održavanju distinkcije između te dvije vrste rada. Produktivno radništvo mora imati privilegiranu poziciju u odnosu na neproduktivno iako ovisi o "neproduktivnom" reproduktivnom radu kako bi bilo funkcionalno za stavljanje svoje radne snage na raspolaganje kapitalu i omogućilo ekstrakciju viška vrijednosti. Ta privilegirana pozicija kreira se pripisivanjem određenih atributa produktivnom i neproduktivnom radništvu. Ti atributi (proaktivnost, snaga, odlučnost itd. za produktivno radništvo, te nježnost, brižnost, nedostatak racionalnosti, snage i karaktera za neproduktivno radništvo) su rodno razdvojeni i naturalizirani što znači da se smatraju esencijalnim osobinama ljudi s određenim tijelima – atributi neproduktivnog rada pripisuju se ljudima za čija se tijela pretpostavlja da imaju mogućnost rađanja, mada ostvarenje te funkcije nije presudno. Ekstrakcija viška vrijednosti je dakle orodjen proces. Sfera privatnosti i kućanstva sama je proizvod rada, kao što je to ne samo nasilje protiv žena u obitelji, već i ulično nasilje protiv žena, queer i trans osoba čija je funkcija održavanje i naturalizacija rodničkih uloga. Izmeđuostalog, to nasilje upravlja ritmom rada jer zadržava radnice u domu. Proširivanje formalnog rada na više ljudi u društvu samo znači proširivanje odnosa robovanja, a i ne donosi znatnu razliku tim novim radnicama jer logika tvornice ionako već živi u sferi doma i obitelji.

Ovdje ne želimo samo ustanoviti da su u Jugoslaviji osnovni elementi kapitalističkog načina proizvodnje zadržani te da su s vremenom samo učvršćivani, a ne nadilaženi. Ono što želimo naglasiti jest da se bez dokidanja osnovnih elemenata kapitalističkog sustava proizvodnje, ne može raditi na mijenjanju materijalnih uvjeta izvan sfere proizvodnje koji će dovesti do transformacije položaja žena i svih koji odudaraju od rodničkih normi.

³ Za to razdvajanje Roswitha Scholz koristi pojam vrijednosne disocijacije (value dissociation).

⁴ Taj rad je valoriziran kad ga obavlja država i to je jedna od njezinih ključnih funkcija. Država u najintenzivnije menadžira reproduktivni rad u razdobljima kriza.

2. Jugoslavenska ideologija rada i razvoja

U Jugoslaviji se relativno malo pisalo o samoj prirodi rada⁵. Temi rada se uglavnom prilazi u raspravama o sistemu samoupravljanja, ali se te rasprave rijetko dotiču propitivanja samih elemenata proizvodnje. Može se reći da se društveni odnosi mahom promatraju iz perspektive klase, a ne iz perspektive kategorijalne interpretacije⁶ koju ovdje zastupamo. Dok bi klasna perspektiva podrazumijevala kritiku kapitalizma iz perspektive rada, kategorijalna kritika problematizira sam rad unutar kapitalizma. Dok prva pripisuje radu neki gotovo ontološki karakter i promatra ga kao oruđe u rukama radničke klase koje je istovremeno konstitutivno za tu klasu kao subjekta revolucije, druga promatra rad kao historijski specifičan oblik unutar kapitalizma koji proizvodi porobljavanje, a ne oslobađajuće društvene odnose, i koji stoga treba biti uništen. Iz tih različitih pristupa proizlaze sasvim drugačija razumijevanja izvora opresivnih društvenih odnosa pa tako i načina njihovog prevladavanja. Iz perspektive kategorijalne intrpretation, dok god postoje forma vrijednosti, apstraktni rad te razdvajanje rada koji stvara višak vrijednosti od onog koji ga ne stvara, što su neupitno bila obilježja proizvodnje u Jugoslaviji, svaki je rad, čak i kad njime na "racionalan" način upravljaju radnici, materijalizirani izraz apstraktnog rada kojeg treba uništiti. Zbog ovih fundamentalnih razlika između pristupa većine autorica i autora polemika o radu iz Jugoslavenskog razdoblja i našeg pristupa, relativno je teško ući u neke plodonosne rasprave. Ipak, pokušat ćemo ukratko prikazati neke teme koje se tada javljaju u raspravama oko rada.

Počnimo sa službenim stavom o pitanju rada visoko pozicioniranih državnih funkcionera – Edvarda Kardelja, od ožujka 1945. potpredsjednik Savezne vlade, a zatim i ministar vanjskih poslova, i Mijalka Todorovića, vijećnika AVNOJ-a, član Predsedništva AVNOJ-a i izvršioca mnogih drugih političkih funkcija, za čiji se pristup radu može reći da ga karakterizira ekonomski i tehnološki determinizam. Prema Kardelju, oslobođenje rada znači da svatko ima "pravo da radi i da slobodno bira radno mjesto". Rad mora biti slobodan od političkog upravljanja te predstavljati "naučno i stručno opsluživanje tehnike". Mijalko, k tome, u tekstu *Oslobođenje rada*

načina proizvodnje na produktivni i neproduktivni rad, zahtijeva neprestano reproduciranje kroz nasilje, a država je tu da to nasilje potpomaže. Drugim riječima, rod i država se međusobno potpomažu u tome da kroz nasilje očuvaju podvojenost rada koji proizvodi višak vrijednosti od onog koji ne proizvodi – podvojenost od vitalne važnosti za kapitalizam.

Zbog uloge koju rod i država imaju u kapitalističkom načinu proizvodnje, naša borba protiv rada i roda ne može imati obilježja radničkih borbi za bolji položaj u sustavu proizvodnje. Dokle god težimo participiranju u dijalogu s moći, i politizaciji naizglednim povezivanjem s radničkom klasom prozivanjem svojih pitanja klasnim, dokle god posežemo racionalističkim i demokratskim zahtjevima za političkom jednakošću, dokle god težimo reprezentaciji od strane partija, sindikata i NGO-a, ostajemo na terenu kapitala.

POPIS KORIŠTENIH TEKSTOVA

Bædan 1: Journal of Queer Nihilism, baedan.noblogs.org

Bodrijar, Žan, 2011. *Ogledalo proizvodnje*, Anarhija/ blok 45, Beograd
Bonnano, Alfredo, *Let's Destroy Work, Let's Destroy the Economy!*, theanarchistlibrary.org

Jovanov, Neca, 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, Zapis, Beograd

Dauvé, Gilles, *Get rid of work*, libcom.org

Dota, Franko 2017. Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945–1989. Doktorska teza, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest.

Grupa Kriza, Manifest protiv rada, gerusija.com

Kovač, Leonida, 2007. *Zelene vrpce. Samoreprezentacijski radovi Naste Roje i Stjepana Lahovskog iz zbirke Dr. Josipa Kovačića*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb

Kozomara, Olga 1968. "Obustave rada juče i danas", u: *Kulturni radnik*, Zagreb, 2

Mraović, Boriša, 2016. "Heroizam rada – Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1945-1953", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo

Okić, Tijana, 2016. "Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo

⁵ Barem se to može zaključiti na temelju literature koju smo prikupile za pisanje ovog eseja.

⁶ Prema pojmu Moishea Postonea, "categorical" interpretation.

queer osoba, “socijalnih slučajeva”, mladih bez iskustva, starijih osoba, osoba s invaliditetom, kroničnim bolestima itd. U tim tužnim naporima javlja se nostalgично gledanje na lažnu sliku jugoslavenskog radnog društva i položaj žena u njemu, iako ono neosporno vodi prema perspektivama koje učvršćuju ulogu države kao i terora rada i roda. Jer naime, suvremeni kapitalizam zahtijeva fleksibilnije, ali i dalje rodno-specifične identitete pa zato “progresivne” politike rada i “progresivne” politike u vezi roda (rodna ravnopravnost, priznavanje rodnog identiteta itd.) nastavljaju provoditi kontrolu i menadžirati različite subjekte u skladu s već uspostavljenim rodnim pojmovima. Te progresivne politike ne predlažu načine života koji su drugačiji od postojećeg sistema. Njihove su težnje usmjerene čišćenju terena i uspostavljanju dijaloga s moći kako bi se ekonomske krize mogle prebroditi na jedan jednaki i pristojni način. Ljudi moraju ostati zauzdani radom – pa zato rad mora biti pravedniji i ugodniji, a žene i razni “neproduktivni” subjekti imati dojam da su i one, zbog svojeg radnog statusa, građanke i da sudjeluju u donošenju odluka. Suvremena kriza ne stvara nezaposlene samo među nekvalificiranim ili “teško zapošljivim”, već i među onima koji žude za upravljačkim pozicijama i koji onda lešinare u formama studenata socijalnog rada, NGO-karijeristica, društveno angažiranih umjetnica, mladih suradnika sindikata itd. pod svaku cijenu žele educirati, menadžirati i upravljati radništvom odnosno nekim svojim konstruktom radništva, kako bi sebi stvorili neke izmišljene funkcije i pozicije. Za njih nema većeg užitka nego kad za neke društvene grupe mogu reći “i oni su radnici”, ili za neki problem “i to je klasno pitanje”, kao da te konstatacije same po sebi već nešto rješavaju. Ono što te konstatacije čine jest da ljude svode pod podatan i kontrolabilan subjekt kojeg će oni moći reprezentirati svojim NGO-ima i partijama, prema dobro poznatom ljevičarskom receptu “avangarde” koja upravlja proizvodnjom i državom tijekom “prelaznog perioda”.

Zato nam i nastavljaju podmetati jugoslavenske radnice kao uzore. Međutim, uzmimo u obzir mogućnost da bi odbijanje poistovjećenosti s likom radnice, odnosno odbijanje rada moglo dovesti do odbijanja drugih društvenih uloga i slika, poput roda, koji su tu da funkcionalistički strukturiraju naš život i udalje nas od naših žudnji i sklonosti. Uz odbijanje rada u “produktivnoj sferi” mora dakako ići i odbijanje rada u neproduktivnoj, reproduktivnoj sferi, odnosno odbijanja države i njezine uloge omogućavanja reprodukcije radne snage kroz kodificiranje heteroseksualnog kućanstva. Jer rod, kao održavatelj podvojenosti kapitalističkog

iz 1965. godine, zagovara slobodno tržište⁷, a socijalističko samoupravljanje slavi iz perspektive veće efikasnosti i produktivnosti rada i životnog standarda radništva što pokazuje putem podataka o kretanjima društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, te onda prosječne godišnje stope rasta proizvodnje uspoređuje s kapitalističkim zemljama.

Ono što je zanimljivo kod Todorovića jest da se on osvrće na želju nekih da se odmah dokine zakon vrijednosti, iako u njegovom tekstu nije naznačeno s kim to točno polemizira i koliko je ta perspektiva zaista bila prisutna. Misli da je dobro to što se priznaje da postoji zakon vrijednosti i u socijalizmu, ali ipak, smatra da je loše to što se u konkretnom planiranju i dalje ti pojmovi koriste pre idealistički i birokratizirano. Prema njemu, ekonomsko planiranje u socijalizmu mora računati sa zakonom vrijednosti i s njime upravljati. Drži da je želja za dokidanjem zakona vrijednosti odmah (“čim smo uzeli vlast”) romantičarska, idealistična i čak religiozna, iako se temelji na naučnim spoznajama i iako predstavlja realni konačni cilj. Tendencije da se društvo mijenja prema “snovima” i “prema knjigama” se, po njemu, rađaju ondje gdje su materijalno-proizvodne snage zaostale. Idealistička želja da se zakon vrijednosti odmah dokine vodi u birokratizam, ali prema njemu postoje i oni koji su pokleknuli pred zakonima robne proizvodnje što onda vodi prema glorifikaciji liberalno-kapitalističkih oblika jer se te zakonitosti shvaćaju kao prirodne sile. Za njega, i “birokratska” i “liberalno-buržoaska” odnosno “malograđansko-anarhistička” orijentacija proizlaze iz objektivnih proturječnosti prelaznog razdoblja. Smatra da je u prvih četrnaest godina Jugoslavije dosljedno primjenjivana marksističko-naučna orijentacija te se zalaže za to da u javnim diskusijama treba dominirati naučno-socijalistički pogled.⁸

⁷ Po njemu se uspon životnog standarda ogleda i u “raznovrsnosti i šarolikosti koju slobodna inicijativa neposrednih proizvođača i direktni voljni uticaj potrošača i drugih korisnika i interesata nameću i obezbeđuju, za razliku od administrativno-centralističkog planiranja i od monopolskog diktata svake vrste.” Zagovara razvitak koji između ostalog zahtjeva eliminaciju sitnoseljačke privrede.

⁸ U tekstu *Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase?* (Poglavlje knjige Društveni sukobi – izazov sociologiji, Službeni glasnik, 2008, prvo izdanje iz 1983. je zabranjeno) Nebojša Popov Kardeljev i Todorovićev odnos prema radu komentira ovako: “Osobenost ove varijante ideologije rada ogleda se pre svega u tome što ona, u nastojanju da se razgraniči i prema kapitalizmu i prema staljinizmu, staje na polovini puta. Njeni protagonisti bi hteli, izgleda, da odbace staljinističku komandu nad radom koju karakterišu elementi predgrađanskog načina proizvodnje ..., ali da ne ispuste iz ruku politički monopol, kao što bi istovremeno hteli da legalizuju građanske ekonomske odnose, ali bez klasičnog svojinskog monopola i, još više, bez parlamentarne demokratije. Tako, ustvari, nastaje mešavina ideja

Još jedan autor koji donekle prepoznaje logiku forme vrijednosti je Zoran Vidaković koji u tekstu *Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)* iz 1968. u suštini želi pomiriti kapitalistički način proizvodnje s ostvarivanjem interesa radništva. Kaže da sama logika proizvodnje viška vrijednosti sadrži tu tendenciju da netko ima vlasnički monopol te da bi upravljanje vođeno interesima radništva bilo iracionalno jer nije usuglašeno s proizvodnjom viška vrijednosti. Prema njemu, radnici štrajkovima koriste svoju "polumoguć" kako bi sačuvali "zaostale načine rada i privređivanja" i usprotivili se procesima modernizacije i racionalizacije ako one ne donose afirmaciju njihovih prava. Tvrdi da je ideju da je razvoj proizvodnje u kontradikciji s interesima radništva moguće „osporiti samo dokazima da ostvarivanje i ujedinjavanje interesa radnika u procesu samoupravnog odlučivanja može imati racionalan karakter i sa stanovišta aktiviranja i razvijanja proizvodnih snaga, materijalnog napretka i proizvodnje vrednosti orijentisane prema zadovoljavanju potreba radnika.“ Kao jedan od dokaza za tu tvrdnju ističe da se među zahtjevima štrajkaša i zahtjevi za racionalnijom proizvodnjom, efikasnijom organizacijom rada, unaprjeđenjem istraživačko-znanstvenog rada, za boljom tehnološkom i privrednom integracijom i planiranjem, bržim razvojem proizvodnje itd. Međutim, ne navodi koliko su takvi zahtjevi zastupljeni, niti koji je izvor te tvrdnje.

O radu iz perspektive dokidanja alijenacije piše Dragomir Drašković u tekstu *Sociološki aspekti dezalijenacije u uslovima samoupravljanja i raspodele ,prema individualnom kvantumu rada‘* iz 1961. godine. Iako naglašava da je alijenacija prisutna i u prelaznom periodu, tvrdi da je društveno samoupravljanje prvi korak ka dezalijenaciji. Ipak, naglašava da to ne znači da je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ukinula alijenaciju, kao ni da je prva pojava samoupravljanja oslobodila ljudski rad najamnih odnosa. Kao još jedan mehanizam koji potiče dezalijenaciju, Drašković navodi princip raspodjele prema „individualnom kvantumu rada“ iz Marksove kritike Gotskog programa⁹. Prema njemu,

o predgrađanskim političkim i građanskim ekonomskim odnosima. U svakom slučaju, perspektiva socijalizma postaje mutna, čak nesaglediva. Ekonomska i politička emancipacija toliko su odeljene da socijalna biva nezamisliva.“ Popov još ističe da se tu iz vida gubi cilj ukidanja klasnog društva, te da ideologija oslobođenja rada predstavlja prepreku oslobođenju radničke klase.

⁹ „Pa ipak, raspodela prema ,individualnom kvantumu rada‘ i sistem samoupravljanja u okviru ekonomske jedinice stvara povoljnu sociološku atmosferu u kojoj se opredmećeni

žena čime je emancipacija, riječima Tijane Okić, „svedena na ugovornu, nadničarsku formu“.

Sve to se manifestira u položaju žena koji je ekvivalentan drugim kapitalističkim zemljama: već od 1950. godine bilježe se masovna otpuštanja trudnica i generalno ženske radne snage, jačanje rodne podjele rada i u kućanstvu, feminizacija slabije plaćenih zanimanja i sektora industrije (tekstil, duhan, uslužne djelatnosti), veća zastupljenost žena među nezaposlenima, rodni jaz u plaćama itd. Uz to, mnogi resursi su distribuirani preko članstva u radnim organizacijama: kuponi za obroke u restoranima, stanovi, zimmice, ljetovanja, zdravstvena skrb, stipendije za obrazovanje, krediti itd., a žene su velikim djelom bile nezaposlene. Jer samoupravljanje u slučaju Jugoslavije značilo je uvođenje tržišne utakmice između tvornica i firmi, što nužno znači nepovoljniji položaj za žene.

4. Protiv rada i protiv roda

Cilj Komunističke partije Jugoslavije, niti prije rata niti nakon njega, nije bila borba protiv kapitalizma. Rad u suštini ostaje najamni rad, što bitno utječe na reprodukciju sistema koji ljudskim resursima upravlja kapitalizmu svojstvenim režimima roda. Iako smo na temelju postojeće literature o odnosu rada i roda mogle raspravljati samo na primjeru položaja žena, ono što nas je zanimalo jest razmotriti koliko je štetno i anakrono iz suvremene rodno-kritične perspektive slaviti jugoslavenski odnos prema radu. U poslijeratnom razdoblju, moral teškog rada bio je obilježje i kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a ovdje je iskustvo Jugoslavije samo strukturalno zacementiralo poistovjećenost radništva, radničkih partija i mnogih ljevičara, s pozicijom rada. Drugim riječima s pozicijom kapitala. Druga strana morala teškog rada je moral obitelji sa svojim striktno uređenim rodnim ulogama čemu svjedoče kriminalizacija i patologizacija gej muškaraca i lezbijki u Jugoslaviji koje se optuživalo za razvrat i besposličarenje, dakle za neispravan i nediscipliniran odnos prema spolnosti i radu, odnosno za bivanje prijetnjom društvenoj reprodukciji.

Što glorificiranje Jugoslavije i rada od strane suvremenih feministkinja i ljevičara/ki znači pogotovo u današnjem kontekstu krize rada? Što nam danas znači slavljenje ženskog udarništva? Što je to što bismo danas trebale izgrađivati herojskim radom? U sadašnjem trenutku u kojem države razvijaju različite programe zapošljavanja, subvencioniranja i drugih mjera koje bi trebale pokrpati postojeće nestabilnosti, i u kojem razni NGO-i, pa i oni feministički i LGBTI, nastoje putem raznih kampanja i prijedloga politika privesti radu razne nezapošljive subjekte poput žena,

U svom govoru na kongresu AFŽ-a Hrvatske u lipnju 1945. godine, Kata Pejnović sažela je ovako zadatke te organizacije: 1) učvršćenje bratstva i jedinstva, čišćenje zemlje od ostataka fašizma, 2) učvršćenje narodne vlasti, 3) izgradnja i obnova domovine razvijanjem široke inicijative, pronalaženjem novih udarničkih načina rada, promjenom odnosa prema radu, 4) odgoj mladih naraštaja, zbrinjavanje djece, pomoć zdravstvenim službama i jugoslavenskoj armiji i 5) suzbijanje nepismenosti. Jer da bi se učvrstila nova vlast, bilo je potrebno raditi "herojski" i "udarnički", te tu novu radnu etiku neprestanog rintanja prenijeti na nove naraštaje. Potrebno je žene masovno postanu radna snaga te da odgoje nove generacije podatne radne snage.

Međutim, nakon ideoloških sukoba i ekonomskog zastoja 1950., dio službene ideologije postaje kritika birokratizacije i državnog vlasništva i državnog upravljanja proizvodnjom. Stoga se 1952. uvodi tržišni mehanizam u većinu proizvodno-prodajnih sfera. Naznake tih ideoloških i društvenih promjena naziru se u AFŽ-u već 1950. na njihovom trećem kongresu na kojemu se fokus s udarničkog rada premješta na pitanja zaštite majčinstva i djece, a kao osnova ravnopravnosti promiče se zapošljavanje. Kao što je jako dobro vidljivo u ženskim časopisima iz pedesetih godina, u društvenom položaju žena počinju prevladavati patrijarhalno-potrošački obrasci što je za očekivati u društvu u kojem je heroizam rada odjednom izjednačen s uspjehom na tržištu. Još jedan prilog Despotinoj tvrdnji da je patrijarhalna podjela na privatno i javno učvršćena, jest činjenica da je za državne servise koji su trebali "podruštвити" reproduktivni rad, radništvo plaćalo! - plaćalo kao servise na tržištu ako su si to mogli priuštiti. K tome, korisnici tih servisa su uglavnom bile srednjoklasne obitelji. Kao što se može vidjeti u dokumentarnom filmu Kreše Golika "Od 3 do 22", mnoge radničke obitelji su morale ostavljati malu djecu samu kod kuće dok su oni radili, a poznata su i iskusna ljudi koji su vezivali djecu za radijatore. Jer ideja da žena kao emancipirana građanka zahvaljujući svojoj kupovnoj moći slobodno kupuje i konzumira te servise na tržištu "novoostvarenih" ženskih prava, svakako je element i indikator kapitalističkih proizvodnih odnosa koji reprodukciju guraju u sferu privatnosti. Dodatan indikator toga jest da o ukidanju obitelji, kao uostalom ni o ukidanju kapitalizma, u Jugoslaviji nije bilo riječi. Mogućnost slobodnog prodavanja vlastite radne snage i slobodnog kupovanja servisa za pomoć u obavljanju reproduktivnog rada bili su najveći dosezi "emancipacije"

ako proizvođači sudjeluju u preraspodjeli viška, odnosno ako višak ne postaje profit kojeg prisvaja kapitalist, onda ne možemo govoriti o alijenaciji u Marksovom smislu. " (...) Raspodjela prema radu koja se do sad odvijala prema utvrđenim pravilnicima i unutrašnjim normama u radnom kolektivu, mora biti takva da u toj raspodjeli bude naučno dokazana vrednost predmeta, operacije, dela operacije tj. opredmećenog rada i da svaki radnik ima jasnu predstavu o toj društvenoj vrednosti. Novac kao protivrednost uloženog rada doći će manje otuđen, a monopol shvaćen kao ekonomska nužnost u procesu oslobođenja rada i čoveka, tj. dezalijenacije pokazaće se nedovoljan 'da bi mogao ostvariti prevlast nad drugima'." ¹⁰

Kao i u mnogim drugim tekstovima, centralna ideja u Draškovićevom tekstu je da društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju kao i „racionalno“ i „znanstveno“ upravljanje njima mogu postepeno dovesti do oslobođenja. Međutim, postojanje privatnog vlasništva koje se ovdje smatra jednim od primarnih problema kapitalističkih društava, nije uzrok podređenog položaja radništva, već posljedica kapitalističkog sustava proizvodnje. Zato je društveno, odnosno u ovom slučaju državno vlasništvo, samo jedan izvedeni oblik privatnog vlasništva. Država je ovdje vanjska apstrakcija koja se nadvija nad društvo raspršenih proizvođača koji i dalje djeluju prema svim principima robne proizvodnje. Osim toga, svijest o postojanju tih principa i njihovo navodno naučno ovladavanje nimalo ne približavaju društvo njihovom ukidanju. Ovakvo rezoniranje predstavlja principe robne proizvodnje kao neke prirodne sile koje, eto, samo trebamo shvatiti i njima ovladati, pa one više neće predstavljati izvor otuđenja. Nemoguće je staviti Marksovu teoriju robne proizvodnje u službu gradnje socijalizma i dezalijenacije jer su elementi kapitalističke proizvodnje koje ta teorija objašnjava neodvojivi od svoje funkcije u kapitalizmu. Osim toga, ideja raspodjele prema individualnom kvantumu rada sadrži misao da bi svi trebali doprinositi društvu radom, što pak podrazumijeva ideju da je rad kao takav nešto dobro i korisno za pojedinu i za društvo. Međutim, ne postoji neka esencija rada koju treba oslobodi

ljudski rad, realizovani rad kao mjerilo izvesnih vrednosti robe, više ne pojavljuje kao strana sila proizvođaču, premda ostaju neke forme, iako modifikovane, prilagođene potrebama i duhu sistema spodobne raspodele dohotka, koji u sebi nose elemente otuđenja (novac) i koji se kao takav suprotstavlja proizvođaču na koga on gleda kao na neprevladano sredstvo razmene, kao na nešto ipak otuđeno."

¹⁰ Citirano prema Jovanov, Neca, 1979. Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine, Zapis, Beograd

čiti, ili koja će se javiti jednom kad kapitalist ne bude prisvajao višak vrijednosti. Isto tako ne postoji ni upotrebnost koja će se unutar socijalizma osloboditi u korist svih ljudi, već je ona čisto analitički pojam – suprotnost razmjenskoj vrijednosti. Također, ne postoje niti neke predloške potrebe ljudi koje je moguće zadovoljiti korisnim stvarima samo ako racionalno upravljamo proizvodnjom.¹¹ Rad, vrijednost (upotrebnost i višak vrijednosti), potrebe itd., pojmovi su koji se vezuju uz historijski specifičan način proizvodnje, onaj kapitalistički, i kao takve nisu parcijalno ili u potpunosti upotrebljive za koncipiranje društva koje nastoji nadilazi takav način proizvodnje.

Dva teksta koja se kritički postavljaju prema prisutnim idejama o radu i oslobođenju rada su tekst *Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase* Ljubomira Tadića iz 1962.¹², i tekst *Obustava rada jučer i danas* Olge Kozomare iz 1968. godine. Tadić pristupa iz teorijske perspektive, dok Kozomara raspravljaajući o štrajkovima pruža dokaze o lošem društvenom položaju proizvodnog radništva.

Tadić naglašava da je buržoasko društvo prva ekonomska formacija koja počiva na slobodnom radu te da slobodni rad ne isključuje otuđeni rad. "Ideologija rada tipična je buržoaska ideologija, ... Pošto je u samoj delatnosti sadržana bit čoveka, to radnik (proleter) izražava sav smisao opšteltjidske porobljenosti. Njegova egzistencija kao radnika i egzistencija rada kao ekonomske kategorije robno-novčane privrede personifikuju odnose buržoaskog društva i predstavljaju siguran pokazatelj da ljudska emancipacija nije dovršena." On koristi termin državni kapitalizam te naglašava da državnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, radna snaga ne gubi karakter robe. "... A upravo rad 'određen nevoljom i spoljašnjom svrshodnošću' je rad u okvirima građanskog društva i u epohi tzv. prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu. Međutim, nevolju i nuždu nitko ne proglašava vrlinom, a još manje slobodom, jer oslobođenje rada ne isključuje već pretpostavlja najamno ropstvo. Kao tekovine buržoaske civilizacije ono, stoga, ne može, samo po sebi, biti nikakav socijalistički cilj."

Tadić naglašava cilj ukidanja rada kao „klasne osobine i kao ekonomske kategorije“, ali kaže da će se to postići samo ako udruženi proizvo-

đeni postaviti, jer je patrijarhalna porodica sa patrijarhalnim moralom i podjelom rada upravo pretpostavka takvog cjelokupnog proizvodnja života. ... Tako se krug zatvara: autoritarna proizvodnja traži autoritarnu porodicu, kao što autoritarna porodica socijalizira autoritarne ljude, koji u svojem posebnoj interesu bivaju asimilirani u opći interes države i partije. Takav se način proizvodnja života smatra nužnim, emancipacijom radničke klase za sada, a sutra, poslije doći će potpuna emancipacija besklasnog društva. Socijalistički moral smatra se cementom takvog društva, a taj je utemeljen na patrijarhalnom porodičnom moralu, na autoritar- nom i produktivističkom moralu."

Iako svime ovime Despot opisuje etatički socijalizam, čitajući između redova može se uočiti da sve to vrijedi i za Jugoslaviju. Ipak, kao i mnoge druge autorice, Despot neostvarivanje potencijala oslobođenja žena u Jugoslaviji pripisuje preživljavanju patrijarhalnih obrazaca iz prošlosti: "... u Jugoslaviji nema feminizma koji bi bio izvan klasnog pitanja radničke klase. ... Žene, koje najneposrednije osjećaju autoritarnost u svom životu, silna su potencijalna snaga ozbiljenja kulture socijalističkog samoupravljanja. Ali za to su još danas spremne samo najosvještenije žene, ... Žene će se moći više uključiti i u institucionalne oblike samoupravljanja, tek onda kada društvo bude oslobođeno svoje patrijarhalne hipoteke."

Žensko pitanje je u Jugoslaviji od samih početaka bilo podređeno klasnom pitanju. Prema komunističkoj partiji, ono je trebalo biti riješeno ostvarenjem narodne socijalističke vlasti. Ratno i poslijeratno razdoblje bilo je obilježeno masovnom mobilizacijom žena, preko Antifašističkog fronta žena, za reproduktivni rad proširen na cijelo društvo (briga za ranjene, djecu, nepismene itd.) te besplatni "udarnički rad" na radnim akcijama. Masovni dobrovoljni rad na radnim akcijama uskoro biva zamijenjen plaćenim industrijskim radom. S ciljem institucionalizacije heroizma rada, 1948. godine uvodi se sustav posebnih priznanja za rad: udarnik, prvak socijalističkog rada, junak socijalističkog rada narodne republike, junak socijalističkog rada FNRJ; zaslužni zemljoradnik, zaslužni zemljoradnik zadrugar, istaknuti zemljoradnik zadrugar narodne republike, istaknuti zemljoradnik zadrugar FNRJ; a za radne kolektive: udarni kolektiv, kolektiv prvak socijalističkog rada, kolektiv prvak socijalističkog rada narodne republike, kolektiv prvak socijalističkog rada FNRJ; za zadruge: zadruga borac za visoki prinos, zaslužna zadruga, zadruga prvak narodne republike, zadruga prvak FNRJ.

¹¹ U *Ogledalu proizvodnje*, Jean Baudrillard kaže kako je Marx zaista denaturalizirao kapital, proces rada i privatno vlasništvo, ali je propustio denaturalizirati korisnu svrhu proizvoda kao funkciju potreba.

¹² Objavljen je i u knjizi *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd, 1967

samoupravljanje iz istoimene knjige objavljene 1987. godine. Kao ni drugi autori, ni prije nje koji se iole kritički postavljaju prema radu (osim Tadića), ni Despot se ne odmiče od modela prema kojemu je rad oruđe u rukama radništva koje predstavlja silu suprotstavljenu kapitalu. Osim toga, ona smatra pozitivnim što u samoupravnom socijalizmu, za razliku od etatističkog socijalizma, proizvođači racionalno uređuju svoj odnos s prirodnim, odnose među spolovima i prema porodici.

Iako je njezin tekst pozitivno naklonjen samoupravnom socijalizmu nasuprot etatističkom socijalizmu, dok piše o etatističkom socijalizmu, Despot opisuje njegove osobine u pogledu ženskog pitanja koje u suštini mogu primijeniti i na Jugoslaviju. Ona ističe da je dogmatski i staljinistički marksizam vulgarno reducirao žensko pitanje na klasno što je dovelo do toga da se žensko pitanje ni ne postavlja. Činjenica da se žensko pitanje uvijek stoji pod navodnicima, znači da se to pitanje zapravo ni ne smatra važnim već partikularnim pitanjem čije se razrješavanje pasivno prepušta besklasnom društvu budućnosti. Naglašava da kad se žensko pitanje rješava normativno - zakonima koji s jedne strane potiču ravnopravnost žene u ekonomskoj i političkoj sferi, a s druge strane potiču žensku brigu o porodici zauzimanjem za zaposlenu majku bez da se pritom brinu i za zaposlene očeve, to znači da je patrijarhalna podjela na privatno i javno još više učvršćena. Ono što je najbitnije, Despot naglašava da podređeni položaj žena u etatističkom socijalizmu izvire iz samog proizvodnog odnosa, a ne iz preživljavanja patrijarhalnih obrazaca iz prošlosti:

„Svakodnevni oblici diskriminacije žena smatraju se ostacima u svijesti ljudi, koji nemaju osnova u novom proizvodnom odnosu. ... Način emancipacije etatističkog socijalizma stoga je *općenitost*. Njegova *općenitost* spram radničke klase, spram svakodnevnih uvjeta rada radnika, jest u bezupitnom preuzimanju proizvodnih snaga kapitala, prvenstveno nauke i tehnologije. Budući da ta nauka i ta tehnologija koje su izumljene u drugom proizvodnom odnosu, najamnom odnosu, sa drugom svrhom — stvaranjem profita, proizvode otuđenje; razotuđenje se vidi u proizvodnim odnosima, u dominaciji *općeg* nad *posebnim*, politike nad ekonomijom. Apstrakcija ove *općenitosti* nužno preuzima autoritarnost podjele rada proizašle iz naučne organizacije rada, autoritarne odnose među ljudima, autoritarne odnose pojedinaca spram države, birokracije, tehnokracije, autoritarne odnose muškaraca spram žena. ... Autoritarnoj proizvodnji materijalnog života nužno odgovara autoritarna porodica, autoritarna socijalizacija ličnosti, pa se *žensko pitanje* ne samo ne može riješiti, već

dači putem samoupravnih organizacija odozdo prema gore, urede svoju proizvodnju na osnovama planske privrede, ali bez državno-birokratskog posredovanja i upravljanja. Iako Tadić više naglašava nužnost dokidanja rada, i kod njega se zadržava moment udruženih proizvođača koji sami organiziraju proizvodnju. Ali pitanje jest: proizvodnju čega? S pozicije rada, uključujući i samoupravni rad, kvalitativni sadržaj proizvodnje nema nikakvu drugačiju društvenu ulogu nego sadržaj proizvodnje s pozicije kapitala. Ni ovdje se ne radi o zajedničkom odlučivanju o smislu vlastitog djelovanja. Čim se javljaju pojmovi poput zapošljavanja, viška rada, nezaposlenost itd., to označava da nikakva autonomija proizvodnje ne može postojati.

Raspravljajući o pitanju štrajkova, što je bila dugo kontroverzna tema u Jugoslavenskom društvu, Kozomara kaže da je štrajk oblik klasne borbe podređene klase koja je objekt vlasti te poentira da sama činjenica da je proletarijat prisiljen koristiti štrajk kao način političke borbe, govori da je on zapravo objekt vlasti. Naglašava da se nejednakosti u jugoslavenskom društvu povećavaju i da se kod uzroka štrajkova uglavnom radi o nejednakosti dohotka, iako to nije samo stvar ekonomske raspodjele već i raspodjele u političkom smislu, odnosno društvenog položaja radničke klase.¹³

K tome, Kozomara polemizira sa stavovima kakve su primjerice iznosili Todorović i Kardelj, u kojima se uspjeh samoupravljanja mjeri kvantitativnim pokazateljima poput broja nezaposlenosti¹⁴ te se Jugoslavija uspoređuje s kapitalističkim zemljama, a u poticanju rada se primjenjuju metode nagrađivanja s obzirom na tržišni uspjeh. Iznosi da se nekad primjenjuje princip stimulacije rada preko diferencijacije između radnika u samim uvjetima rada koja potiče konkurenciju, što smatra da je karakteristika kapitalističkih društava, a ne socijalističkih koji se temelje na solidarnosti. Smatra da organizaciona forma sindikata također doprinosi razjedinjenosti proletarijata, jer jedni štite interese radništva na nekom

¹³ „Međutim, moguće je dokazati da radnička klasa reaguje na usporavanje prevazilaženja klasnih odnosa koje se ogleda u 1) potiskivanju radničke klase na pozicije objekta vlasti, 2) razbijanju jedinstvenog bića radničke klase i 3) podržavanje tendencija ka tehnokratiji umjesto socijalističkoj demokratiji, tendencija koja je danas u svetskim okvirima veoma naglašena i između ostalog izražena u stavovima da su problemi jedinstveni za sva industrijska društva, bila ona kapitalistička ili socijalistička. U nas se ta tendencija [tehnokratija] izražava i u statističkim komparacijama koje opravdavaju svaku socijalnu nepravdu.“

¹⁴ Apropos nezaposlenosti, ona smatra da bi „višak radne snage“ i kao termin i kao pojava trebao biti stran socijalističkoj privredi.

području, neki po grani djelatnosti, neko po ideološkoj osnovi npr. nacionalističkoj itd. Navodi primjere toga da veća primanja imaju oni koji proizvode veći višak vrijednosti od onih koji rade nešto korisno, samo zato što ne proizvode višak. Smatra da se te tehnokratske tendencije suprotstavljaju izgradnji socijalističkih odnosa, a da te tendencije nisu mogle otkloniti ni postojeće političke strukture poput Saveza komunista i Saveza sindikata koje su bile poprilično pasivne i kolebljive po tom pitanju.

Osim tekstova na koje smo se osvrnule, postoji još niz tekstova koji se dotiču proizvodnje i samoupravljanja, napose u kontekstu rasprava o štrajkovima. Tekstovi koje smo spomenule variraju po tome jesu li, i na koji način, kritični prema ideji oslobođenja rada i jesu li kritični prema postojećem sustavu radničkog samoupravljanja. Gotovo svi tekstovi su nominalno kritični prema državi i birokratizmu, ali je to samo obavezan element svakog teksta i istupa nakon „prekida sa staljinizmom“. Osim mantre kritike birokratizma, u mnogim se tekstovima javlja i mantra „kontradikcije prelaznog razdoblja“ koja pruža odgovor na sve nelogičnosti pokušaja pomirenja službene socijalističke ideologije i kapitalističkog načina proizvodnje koji nikad zapravo nije doveden u pitanje.

Ideja da je rad potrebno dokinuti javlja se samo u tekstu Ljubomira Tadića. Međutim, niti jedan tekst ne vidi dokinuće rada kao neposredni zadatak u prevazilaženju kapitalizma. Budući da je u osnovi svih spomenutih pristupa klasna perspektiva, njihov domašaj je koncipiranje socijalizma kao racionalnije, naučne, pravednije i humanije primjene industrijskog kapitalizma. Ali ostvarivanje interesa proletarijata kao revolucionarnog subjekta koji se ostvaruje u socijalizmu nije koekstenzivno sa zahtjevima dokidanja kapitalizma.

Rad, vrijednost, tehnologija i industrijska proizvodnja ne mogu biti neutralno prisvojene za revolucionarne svrhe. Staviti rad pod kontrolu radništva ili države znači ga samo još više poopćiti i proširiti kao društveni odnos. Rad nije dio tobožnje "čovjekove prirode" i što je još važnije, on nije neki princip suprotstavljen kapitalu. Jer društveni antagonizam rada i kapitala odvija se na terenu kapitala, na terenu robne proizvodnje. Vlananje procesom rada iz pozicije dokidanja kapitala je apsurdno, pošto sam taj radni proces podrazumijeva apstraktni rad, formu vrijednosti te strogo razdvajanje rada koji proizvodi višak vrijednosti od onog koji je ne proizvodi. Radnici koji upravljaju procesom proizvodnje upravljaju sami sobom kao robom, oni su sami sebi vlasništvo. Autonoman ili ne, kolektivan ili ne, rad unutar sistema robne proizvodnje ostaje posvuda isti te

zahtjeva rod kao jedan od mehanizama reprodukcije društvenih odnosa kakve potrebuje.

3. Ideologija rada i rodni odnosi

Na sastancima Glavnog odbora AFŽ-a potkraj četrdesetih godina raspravljalo se o poželjnom vizualnom identitetu jugoslavenske žene. Zaključeno je da su žene u ruskom tisku ružno odjevene što daje dojam da je to neka potreba socijalizma, a da, nasuprot tome, Jugoslavija želi projicirati sliku veselja, ljepote i raznolikosti. Drugim riječima, žene moraju ostati žene - različite od muškaraca; bića koja svojom ljepotom i veseljem oraspoložuju i regeneriraju muškarca radnika, pritom i same po potrebi bivajući radnice i potrošačice. Kao i u drugim kapitalističkim zemljama, režim roda u Jugoslaviji nije jedinstven i monolitan. On varira s vremenom i među klasama, ali i istovremeno postavlja pred ljude kontradiktorne zahtjeve u pogledu modela performiranja nekog roda. Kao i predstave jugoslavenskih žena, i današnjim se djevojkama i ženama malo plasiraju slike žena kao borkinja za društvenu pravdu, malo kao radnica, malo kao simpatičnih kućevnih bića koja vole kuhati, prakticirati jogu i komentirati serije – ili što god trenutni usponi ili krize kapitalizma od njih zahtijevaju, a da se može predstaviti kao emancipirajuće. Kao i jugoslavenske žene upregnute u borbu, pa u izgradnju države udarničkim radom, pa kao kućanske radnice i potrošačice, i današnje su feministkinje i lijevičarke, glorifikatorice jugoslavenskih radnica, upregnute u neumorni aktivistički rad za spašavanje ovih i onih marginaliziranih grupa, upozoravanje na ove i one društvene probleme i revitaliziranje birokratiziranih sindikata. Istovremeno su upregnute na razne nisko plaćene poslove reproduktivnog rada za društvo i u prezentiranje slike stilizirane borbene ženstvenosti. Iako je posvećnost takvom poslu svakako plemenita, ukoliko je taj rad posredovan državom ili NGO-ima, on između ostalog dovodi do karakterističnih političkih pozicija: te su aktivistkinje često nominalno protiv kapitalizma, ali istovremeno za sve društvene forme koje ga podržavaju ili konstituiraju: rad, državu, građanstvo, ngo-e, partije, hijerarhije, rod i rodne pojmove, obitelj, ekskluzivne romantične veze, ... Njihov horizont je u suštini isti onome jugoslavenskih ideologa - da kapitalizam, ali malo pravedniji. A da bi bio pravedniji i kako bi se krize reprodukcije koliko je to moguće bezbolno prebrodile, mi moramo neumorno raditi.

U našem ne toliko sustavnom pretraživanju nismo pronašle tekstove iz jugoslavenskog razdoblja koji se kritički odnose prema radu iz rodne perspektive, osim teksta Blaženke Despot *Žensko pitanje i socijalističko*